

FSB förvaltar arvet från KGB

av Jan Leijonhielm

Résumé

The Soviet and Russian security services have played and still play an important role in the politics of the country. Their influence has varied, and was probably at its highest during the reign of Andropov, who led a dangerous operation, named RJAN, in order to detect a presumed nuclear attack on the Soviet Union. Yeltsin tried to diminish their influence by splitting up the KGB. Putin has, however, gradually not only restored the organization under the name of FSB, but given it a larger mandate as well as more muscles. The FSB has become the main instrument for incriminating oppositional forces through the use of Kompromat, control of the Internet, infiltration in NGOs and liquidation of defectors abroad, just to mention a few of its tasks. The FSB has been deeply compromised by involvement in the Moscow bombings in 1999. Through its incompetent handling of the terrorist attacks at the Dubrovka theatre in Moscow and the Beslan school attack, hundreds of hostages were killed. The death or disappearance of more than 300 Russian journalists remains unsolved. Corruption seems to be widespread and the infrequent whistleblowers are prosecuted. No one from either the KGB or the FSB has been punished for the innumerable crimes committed. The interdependence between the political leadership and the FSB increases the danger of Russia moving from an authoritarian to a totalitarian state.

ATT SÄKERHETSTJÄNSTER SPELAT en avgörande roll som maktinstrument i diktaturer och auktoritära stater är ett historiskt välkänt faktum. Organisationer som Gestapo, KGB och de kinesiska säkerhetstjänsterna, har i kraft av närmast obegränsat mandat genomfört terror, massavrättningar, tortyr och försvinnanden mot miljoner av den egna befolkningen.

En diktators verktyg utvecklas

Under sovjeteran växte säkerhetstjänstens makt successivt och med tilltagande skräckvälde under olika namn, från Tjeka 1917 till KGB 1954, för att mot slutet av Stalinperioden ha utvecklats till en stat i staten. Den dåvarande chefen, Lavrentij Beria, kom efter Stalins död att utgöra ett politiskt hot mot övriga i politbyrån som såg sig tvungna att likvidera honom och

minska KGB:s makt. Beria, som hade större politiska ambitioner än sina företrädare, kan sägas representera den typ av säkerhetschefer som söker en politisk roll genom sin position och som då har stora fördelar genom säkerhetstjänstens möjligheter att undanröja eller kompromettera politiska motståndare.

Den politiska rollen återkom med Jurij Andropov, som under sin långa tid som KGB-chef 1967–1982 stärkte organisationens och sin egen makt, vilket förde honom till posten som generalsekreterare i partiet. Andropov, som krossat den ungerska revolten 1956, skapade myten om KGB som den enda okorrumperade sovjetiska institutionen och lade också större tonvikt vid ekonomisk underrättelsetjänst. Hans postuma inflytande är påtagligt, han utgör bl a uppenbarligen en förebild för Vladimir Putin.

Andropovs regim illustrerar hur en säkerhetstjänst av en chef kan utnyttjas som ett politiskt instrument. I detta syfte drev han mellan 1981 och 1984 operation ”RJAN”, som gick ut på att upptäcka förberedelser av Nato, framför allt av USA, för ett kärnvapenangrepp på Sovjetunionen. Detta var ett sätt för Andropov att befästa sin position genom att skapa en stark yttre hotbild. KGB-agenterna runt om i världen tröttnade emellertid så småningom på att rapportera hur många fönster som lyste på natten i Pentagon eller hur mycket extra blod de engelska sjukhusen lagrade, och operationen självdog. Under inledningsfasen vågade dock ingen riskera sin karriär och uppfyllde på sovjetiskt sätt planen genom flitigt rapportskrivande. KGBs mycket inflytelserike chefsanalytiker och vicechef fram till 1991, generalen Nikolaj Leonov, var dessutom övertygad om hotbildens riktighet, vilket runt 1982 ledde till en spänd situation, där en felbedömning-vid ett tillfälle farligt nära – kunde ha lett till ett sovjetiskt preventivt kärnvapenangrepp. Möjligen var världen då lika nära ett förödande krig som under Kubakrisen. Leonov, som i samtal med författaren bekräftat sin inställning, kunde också konstatera att hans möjligheter att påverka politbyrån var stora när han personligen fick föredra sina slutsatser, medan dessa uppenbarligen manipulerades, när KGBs chef själv föredrog dem, inte minst under Vladimir Krjutjkov, som hade en politisk agenda som innebar att han ledde kupp försöket mot Gorbatjov 1991.¹

En intressant parallell, där en tidig varningssignal ignorerades, utgörs av omständigheterna kring Östtysklands fall, där den legendariske spionchefen Markus Wolf efter det kalla krigets slut berättade för mig hur hans varningar för ett sammanbrott negligerades av den östtyska ledningen, vil-

ket fick honom att informera KGB.² Detta låg bakom Gorbatjovs resa till Berlin med en tydlig varning till den östtyska ledningen, även den resultatslös. En av förklaringarna till Wolfs misslyckande berodde enligt honom själv på att hans mästerspion i Willy Brandts omedelbara närhet, Gunther Guillaume, hade avslöjats, och att Wolf därigenom förlorade mycket av det uppbyggda förtroendet hos den politiska ledningen.

Under sovjetperioden publicerades av förklarliga skäl inga böcker om KGBs verksamhet inom landet, omvärlden fick sin huvudsakliga information av författare som amerikanen *John Barron*.³ En mer inträngande bild av KGBs verksamhet kom först 1999 genom publiceringen av de s k Mitrokhinarkiven, en mycket stor mängd originaldokument som under årtal samlats och smugglats ut från Sovjetunionen av KGB-officern *Vasilij Mitrokhin*, som hoppade av 1992. Resultatet blev tre böcker, *The Sword and the Shield*, (Basic books, 1999), *The KGB in Europe and the West*, (Gardner books 2000), och *The World was going Our Way*, (Basic books, 2005), författade tillsammans med den ledande brittiske forskaren på underrättelseområdet, *Christopher Andrew*. Den närmast överväldigande dokumentationen från nära 40 år avslöjade dels en betydligt större agentverksamhet i väst och dels en större roll för signalspaningen än vad man tidigare trott, men också de starka paranoida hotbildsförställningar som existerade inom rysk ledning och KGB.

Hur ser säkerhetstjänstens inflytande ut idag?

Efter Sovjetunionens fall styckade den dåvarande presidenten Boris Jeltsin upp KGB i mindre delar 1991–1992 för att minska

dess makt. Utlandsspionaget blev en egen myndighet, SVR, liksom signalspaningen och gränsskyddet. Kontraspionaget, som efter 1995 kallades FSB, blev avsevärt mindre, men tilldelades ändå kontraterrorism som nytt ansvarsområde. Under några år fram till 1995 befann sig säkerhetstjänsterna i ett limbo, med splittrade uppgifter och oklara ansvarsområden, vilket ledde till diverse revirstrider. En av huvuduppgifterna, som man i princip misslyckades med, var bekämpningen av den organiserade brottsligheten, som växte sig stark under 1990-talet.

När Jeltsin utsåg Vladimir Putin till chef för FSB 1998 inleddes en större omorganisation. Putin hade redan som 16-åring drömt om att få arbeta för KGB, och kom efter att ha accepterats, att göra en medio-ker karriär med en enda utlandspostering i Dresden.⁴ Hans mål blev nu att återskapa det forna KGB, och FSB tillfördes successivt de förlorade delarna: signalspaningen, gränstrupperna, skydd av ledningen, ansvaret för det militära kontraspionaget och sedan 2003 även utlandsspionage, främst inom OSS, men också påtagligt märkbart i de baltiska staterna. Även på andra håll i omvärlden, bl a Sverige, har FSB officiella representanter, som misstänks bedriva underrättelseverksamhet bl a mot f d landsmän. SVR har dock förblivit en egen myndighet, liksom den militära underrättelseorganisationen GRU.

Som president och premiärminister har Putin sett till att FSB fått en snabbt ökande budget, t o m snabbare än försvarsbudgeten – bara under 2013 ökar lönerna med 40 procent – och ett heltäckande mandat. Den totala personalstyrkan är hemlig, men uppskattas till ca 350 000. Genom gränstrupperna och specialförband som t ex Alfa och Vympel – avsedda för insatser i bl a Tjetjenien, har man i dag även en icke ovä-

sentlig militär förmåga. Vympel används också för att likvidera påstådda terrorister, vilket skett i ett antal länder.⁵ Dessa förband har uppenbarligen använts på Krim och i östra Ukraina.

En avslöjande bok

En kritisk granskning av FSB under senare år har gjorts av två modiga ryska journalister, Andrej Soldatov och Irina Borogan i *The New Nobility: The Restoration of Russia's Security State and the Enduring Legacy of the KGB, Public Affairs*, (Public Affairs/TM publications, 2010), – en avslöjande samling fakta och analys.

Det nya FSB skall svara för rikets säkerhet, kontraspionaget, terroristbekämpningen, ekonomisk och finansiell säkerhet, skydd mot elektroniska hot och bekämpa organiserad brottslighet, d v s naturliga uppgifter i de flesta stater. I praktiken är bilden enligt Soldatov och Borogan annorlunda: man hittar förvisso påstådda spioner, flera hundra årligen, men nästan inga åtalas, sannolikt därför att de är hemmaprodukter för att hålla hotbilden levande. Man har grovt misslyckats med terroristbekämpningen, sprängattentat och kapningar av flygplan har skett vid ett antal tillfällen. Vid sprängningen av bostadshus i Moskva 1999 dog över 200, och den påstådda kopplingen till FSB har inte nöjaktigt förklarats. Särskilt komprometterande är en incident i Rjazan samma år, där en bomb med konstaterat sprängmedel hittades och FSB-personal fanns på plats. FSB-chefen Patrusjev fick gå ut och påstå att det rörde sig om socker.

Tack vare dålig hantering och ett kraftigt överväld vid terroristattacker mot Dubrovkateatern i Moskva och skolan i Beslan dödades mer än 450 personer. Den parlamentsledamot som startade en

utredning om FSBs agerande giftmördades. Patrusjev fick, trots kritik, Rysslands högsta utmärkelse. Putin blev som bekant vald till president kort efter dessa händelser, efter att ha lagt skulden för Moskvasprängningarna på tjetjenerna. Den till väst avhoppade FSB-officeren Alexander Litvinenko anklagade sin organisation för att ligga bakom bombningarna, och förgiftades sannolikt i London av en utpekad FSB-agent. Denne begärdes utlämnad, vilket vägrades. Han blev i stället dumaledamot med immunitet.

FSB har också misslyckats med att finna de skyldiga till de mer än 300 mordena på eller försvinnanden av journalister sedan 1991, däribland många som undersökt terroristattacker, korruption och maktmissbruk. Organisationen svarar uppenbarligen för skapandet av ”kompromat”, dvs uppbyggda brott, främst riktat mot oppositionella. Sedan 2003 har man genom domen mot Khodorkovskij, en företagare med alltför stora politiska ambitioner, mer konsekvent använt sig av påstådda ekonomiska brott, som är relativt lätta att fabricera. Ett färskt exempel är domen mot oppositionspolitikern Alexander Navalny, temporärt uppskjuten för att legitimera valet av borgmästare i Moskva. FSB ligger också bakom utformningen av diverse lagförslag som kraftigt begränsar samlings- och yttrandefriheten, liksom försök att kontrollera Internet. FSB förföljer på ett flertal sätt NGOs och svarar för mycket av infiltration i olika politiska protestgrupper och fackföreningar – uttryckligen förbjudet i rysk lag. Man återsänder, även det lagstridigt, politiska flyktingar från hel- och halvdiktaturer inom OSS, till en minst sagt osäker framtid. Nyligen fälldes Ryssland för just detta i Europadomstolen.

I de regionala avdelningarna finns många belägg för korruption och samarbete med

den organiserade brottsligheten. FSBs ledande tjänstemän har på olika sätt berikat sig, och man har genom ett växande antal styrelseposter i viktiga företag fått ett påtagligt ekonomiskt inflytande. Men aptiten har växt: företagare, som driver lönsamma företag löper stor risk att bli sjanghajade av polis och säkerhetstjänst genom påhittade åtal. Mer än 100 000 företagare sitter idag i fängelse, nyligen ryktades visserligen om en amnesti för ca 10 000 av dessa, men så har ännu inte skett. Whistleblowers, som faktiskt ibland vågar slå larm, åtalas, försvinner eller mördas.

Ett oroväckande beroende

Frågan om säkerhetstjänstens och kraftministeriernas roll i rysk politik har diskuterats i Ryssland och omvärlden, i såväl i allmän debatt som i akademiska studier. En central fråga har varit om säkerhetstjänsterna tagit över makten. Frågan är i dag närmast obsolet, FSB som säkerhetsorgan utgör redan makten, vilket följande Putin öppet konstaterat. Med detta menar jag inte att de ca 6 000 befattningshavare Putin påstås ha fört med sig från KGB/FSB till maktens korridorer skulle ha en gemensam agenda; deras inflytande är dessutom beroende av Putin, som försöker kontrollera klanerna genom att spela ut dem mot varandra. Detta innebär också att inbördes rivalitet förekommer, under senare tid har skarpa motsättningar synts. Vad som kännetecknar denna grupp är däremot ett gemensamt tänkesätt: ovilja till kompromisser, en negativ syn på rättstaten, demokrati, maktfördelning och transparens. Denna syn genomsyrar politik och myndigheter. Avsaknaden av en reell uppgörelse med det förflutna -veterligen har ingen fälltts för de otaliga brott KGB och FSB begått under årens lopp – ger ett moraliskt och

juridiskt mandat att fortsätta enligt samma principer.

Ser man till närvaron i Duman, har denna alltid varit begränsad, det är inte där makten ligger, och röstboskap finns i tillräcklig mängd. Långt viktigare är ett stort inflytande på statsledningen genom frekvent tillgång till Putin – ca 40 procent i hans närhet kommer från tjänsterna – och säte i Säkerhetsrådet. FSB äger den inrikespolitiska och delar av den utrikespolitiska hotbilden – analysen läses av alla högre beslutsfattare. Genom den nära kopplingen

till den politiska makten och ett stort antal komprometterande operationer har denna och FSB skapat ett ömsesidigt beroende. En organisation som med mandat av statsledningen sätter kontrollen och stabiliteten främst, med en syn att medborgarna är till för staten, inte tvärtom, utgör det viktigaste instrumentet på en fortsatt väg mot den auktoritära staten och i förlängningen kanske en totalitär.

Författaren är f d chef för rysslandsstudierna vid FOI och ledamot av KKrVA

Noter

1. Samtal med Leonov oktober 2000
2. Samtal med Wolf oktober 2000
3. se bl a KGB, *The Secret Work of Soviet Secret Agents* 1974
4. För en utförligare skildring av Putins bakgrund i KGB och hans återskapande av KGB i form av det nya FSB, se t ex *The Man Without a Face; the Unlikely Rise of Vladimir Putin* 2012 av Masha Gessen
5. En fylligare beskrivning av dessa förband ges i *Ryska elitförband* av Joakim von Braun och Lars Gyllenhaal, Fischer och Co 2013. Förbandens uppträdande i t ex Tjetjenienkrigen behandlas av bl a Anna Politkovskaja i hennes bok *Putin's Russia*, 2004
6. Vendil Pallin, Carolina. De ryska kraftministerna: Maktverktyg och maktfördelning [The Russian Power Ministries: Tool and Insurance of Power], FOI-R--2004--SE, June 2006.
Leijonhielm, Jan; Westerlund, Fredrik (eds). Russian Power Structures: Present and Future Roles in Russian Politics, FOI-R--2437--SE, December 2007.